

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

РЕФЕРАТИВНИЙ ОГЛЯД ВИДАНЬ

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12); доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03127, Київ, просп. Академіка Глушкова, 4Д)

ОЛНА IVASHCHENKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021); Associate Professor at the Department of Social Structures and Social Relations, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4D Academician Hlushkov Ave., Kyiv, 03127)

olgivash@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7070-2134>

Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022–2023)

2022 рік ввійшов в історію України як перший рік воєнного стану після повномасштабного вторгнення, рік суспільного випробування на стійкість у тривалій боротьбі за Незалежність. Як відобразився цей рік і події воєнного стану в суспільно-політичній думці, які аспекти набули вагомості та розвинулися наступного 2023 року, як тематично формувалися числа наукових журналів, — усе це потребує окремого викладу не лише як інтелектуальної рефлексії в рамках суспільствознавства у критичний момент історії, а й як документального віддзеркалення стану українського суспільства у часи екзистенційної кризи. Не всі редакції змогли впоратися з викликом, щоб вчасно зреагувати на події воєнного стану, проте більшість провідних видань стоїчно продовжили свою видавничу діяльність, тим самим згуртовуючи наукову спільноту в доведенні свого бачення та розуміння воєнної теми до ширших професійних кіл та небайдужої громадськості. Звісно, час наукових інтерпретацій ще попереду, позаяк воєнний стан пролонгується, але певні суспільні зміни та навіть їхня динаміка вже

Цитування: Іващенко, О. (2023). Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022–2023). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 134–155, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.134>.

відстежуються з огляду на актуалізацію зусиллями наукових та дослідницьких інституцій та організацій, що відображається в поточних числах наукових видань.

* * *

Першим поміж суспільствознавців відреагувало на воєнну тему фахове видання *Український соціум* публікацією О. Балакіревої та Д. Дмитрука «Війна в Україні: сприйняття населенням та її вплив на якість життя» на базі результатів загальнонаціонального соціологічного онлайн-опитування методом CAWI дорослого населення України, проведеного ГО «Центр “Соціальний моніторинг”» у співпраці з ГО «Інститут когнітивного моделювання» та агенцією «Перша рейтингова система». Вибіркова сукупність репрезентативна за основними соціально-демографічними показниками населення і дорівнює 2000 респондентів у 24 областях України, крім непідконтрольних територій. Опитування проводили 4–6 березня 2022 року. Це була остання публікація соціолога Ольги Балакіревої, добре відомої в країні та за її межами своєю дослідницькою невтомною діяльністю. Професійний досвід її та навіть важка хвороба не дали часу на перерву, і термінове опитування за новим інструментарієм було здійснено і перші матеріали були опубліковані в № 1 за 2022 рік (Балакірева, Дмитрук, 2022). В означеному дослідженні вперше вивчалися питання внутрішньої та зовнішньої міграції, психологічні резерви населенням та його відчуття підтримки і сприйняття перспектив перемоги. Отже, станом на самий початок березня 2022 року 49% опитаних проживали там, де й до війни, змінили місце проживання в межах області 28,9%, переїхали до іншої області 11,5%, за кордон — 2,8%. Готові були терпіти заради майбутнього миру на умовах України «скільки необхідно» 43,6% опитаних, а місяць і більше — до 10%. Відчували захист з боку ЗСУ понад 70%, підтримку родичів і друзів — понад 40%, 37% з боку ТРО і до 20% — з боку волонтерів. Абсолютна більшість опитаних (80%) повідомили, що вірять у Перемогу, стільки ж надавали певну допомогу ЗСУ, ТРО та волонтерам, найменше таких виявилось серед громадян України, котрі проживають за кордоном (49%). Через тиждень після початку бойових дій кардинально змінилося ставлення до Президента України В. Зеленського: від 27,2% у грудні 2021 року на початок березня 2022-го довіра зросла до 75%. Розподіл відповідей за статтю, віком та типом поселення не виявив статистично значимих відмінностей ([doi/org/10/15407/socium2022/01/116](https://doi.org/10.15407/socium2022/01/116)).

У наступних числах *Український соціум* продовжив рухатися за вектором пріоритету воєнної тематики, намагаючись всебічно відображати суспільні проблеми в контексті воєнного стану, не збавляючи інтересу й у 2023 році. З початком військових дій серед соціологів найбільша увага приділялася проблемі зовнішньої міграції, масштабам та структурі, а от феноменології переміщення осіб присвячена лише стаття І. Руценка «Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року)» в № 2 за 2022 рік (Руценко, 2022). Починаючи з історичного досвіду вивчення displaced persons (DP), автор подає свою візію вимушеного міграційного процесу в Україні 2022 року, сутнісно

виокремлюючи п'ять хвиль біженців війни, починаючи від першої 24.02.2022 до четвертої хвилі останньої надії та п'ятої — як післякоупаційного повернення на підконтрольну Україні територію. Важливим дослідницьким здобутком автора-харків'янина є структурний аналіз тієї частини цивільного населення, яка залишалася «до останнього» і потім по-різному переселялася або поближче, або подалі. Питомою рисою «великого виходу» українців було те, що він здійснювався в інформаційну епоху, де найкраще спрацьовував соціальний капітал, завдяки чому було уникнуто непоправного для України хаосу та руйнації об'єднаної Європи, що на них розраховував ворог. Автор наголошує історичну виправданість такого «великого виходу» не лише у плані зменшення воєнних жертв, а й для покращення гуманітарної ситуації у кризових зонах, уможливлення ефективного управління забезпеченням населення на підконтрольних уряду України територіях. Рекомендації щодо передбачення форс-мажорних ситуацій, побудови комп'ютерної моделі такого роду «виходу» у термінах цивільної безпеки, вочевидь, потрібно брати до уваги на майбутнє як урядовцям, так і науковцям, зважаючи на неспростовний чинник «поганої географії» (doi.org/10/15407/socium2022/02/155).

* * *

Справді, міграційна тема стосовно визначення розмірів зовнішньої міграції українців після 24.02.2022 постійно перебуває у фокусі демографів і соціологів, майже регулярно надаючи нові дослідницькі дані вже в порівняльному вимірі. Проте першою вагомою тематичною публікацією була стаття провідних спеціалістів Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Е. Лібанової, О. Позняка та О. Цимбала «Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації» в журналі *Демографія та соціальна економіка* (2022, № 2). Стаття присвячена оцінюванню масштабів та наслідків вимушених зовнішніх та внутрішньодержавних міграцій унаслідок активної фази російсько-української війни, зважаючи на необхідність наукового осмислення міграційних тенденцій, сформованих після 24 лютого 2022 року, і відсутність аналітичних досліджень з проблематики міграцій населення в цей період. Окрім реальних на той час і прогнозованих оцінок розмірів вимушеної міграції визначалися їхні соціально-економічні наслідки та рекомендації щодо їх регулювання. Було встановлено, що активний виїзд населення з України спостерігався в перші тижні відкритої фази війни, після чого кількість вибулих уповільнилася. За оцінками ІДСД імені М.В. Птухи НАН України, які спираються на дані Держприкордонслужби, кількість утікачів від війни з України становила на кінець березня 3,1–3,2 млн осіб, однак наголошувалася ризик значного збільшення їх. Зазначалося, що можливі обсяги необоротних міграційних втрат залежно від дії військових та економічних чинників становитимуть від 600–700 тис. до 5,0–5,5 млн осіб, що й дістало підтвердження з часом. Валідація інформації здійснених оцінювань стане можливою лише після проведення повноцінного перепису населення України (Лібанова та ін., 2022) (doi.org/10/15407/dse2022.02.037).

Темі біженців та внутрішньо-переміщених осіб в Україні присвячено статтю харківських соціологів М. Бірюкової, І. Руценка, Н. Ляшенко та С. Григорєвої «Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни. Соціальні характеристики й практики» у науково-теоретичному альманасі *Грані*, в № 6 за 2022 рік (Бірюкова та ін., 2022). Автори також вдалися до аналітичного опису соціальних характеристик і практик, що їх здійснювали біженці та внутрішньо переміщені особи від початку російсько-української війни 2022 р. Висновки зроблено на підставі результатів соціологічного дослідження, яке проводилося у червні — липні 2022 року науковцями кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». За даними Інтернет-опитування ($N = 1170$ осіб) схарактеризовано біженців і ВПО як стійку соціальну групу й надано оцінку впливу соціального капіталу на вибудовування стратегій і тактик при прийнятті рішення про переміщення, визначення мотивів стримування від'їзду. До консолідувального чинника, що згуртував опитаних у стійку соціальну групу, було віднесено готовність респондентів ідентифікувати себе як українців, майже з однаковими реакціями на події, що пов'язані з початком військової агресії рф, та схожими соціальними практиками при розв'язанні проблем евакуації незалежно від регіону проживання, віку, освіти та матеріального становища. Встановлено, що більшість опитаних є представниками середнього класу, які мають родину та дітей, із вищою освітою, котрі зайняті в різних галузях із перевагою освітян і науковців. Представники ІТ-сфери та сфери послуг, а також самозайняті та власники бізнесу з високим рівнем економічного капіталу (власне житло, автомобіль, купівельна спроможність). Головним мотивом до термінової евакуації була тривога за життя дітей, онуків, близьких і власне життя. Зафіксовано чотири хвили евакуації. Напередодні військової агресії евакуювалися приблизно 3% опитаних, у перший день і впродовж першого тижня військової агресії кількість зросла до чверті серед опитаних. Найбільша частина респондентів евакуювалися у березні 2022 року і впродовж наступних місяців через події на фронті (doi.org/10.15421/172282).

Порівняльний підхід до вивчення теми вимушеної міграції під час воєнного стану був ефективно застосований у розлогій статті Т. Бондар і О.Ганюкової «Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії (порівняльний аналіз)» в журналі *Український соціум*, у № 2 за 2023 рік. Порівняння у статті поточного періоду воєнного стану зроблено стосовно довоєнного періоду з детальним аналізом переважно напрацьовань ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» та дослідницьких результатів вивчення причин та обставин міграції кожного періоду в міграційному процесі (релокація, адаптація, інтеграція), умов проживання та особливостей повсякдення мігрантів, реалізації права на працю у пошуках працевлаштування, проблем догляду за дітьми та шкільної освіти, родинних зв'язків та відносин, формування соціальних мереж у спільнотах мігрантів. Поряд із запропонованими рекомендаціями щодо забезпечення прав і реалізації потреб мігрантів важливим результатом порівняльного дослідження авторів є аналіз типових відмінностей мігрантів та членів їхніх сімей у сприйнятті та плануванні власного май-

бутнього. Якщо головною причиною довоєнної міграції було досягнення вищого рівня життя і вона позначалася як трудова, то у 2022–2023 роках головним мотивом виїзду за кордон була безпека і своїх дітей, і старших родичів, і себе самих. Структура біженців саме цих воєнних років загалом має три групи, першу з котрих утворюють ті, хто возз'єднався з уже працюючими за кордоном батьками та чоловіками, друга група — жінки з дітьми, котрі не мали жодних зв'язків у країні, куди переїхали, і третю становлять ті, хто постійно переміщається між країнами у пошуку кращих умов проживання чи працевлаштування. Усі ці групи переживали різні адаптаційні проблеми через нагальні потреби, а вже за півтора року майже всі перебувають на третьому інтеграційному етапі міграційного процесу, пов'язаному із довгостроковою перспективою проживання у країні перебування. Європейські уряди економічно зацікавлені в тому, щоб українські громадяни залишилися в країнах перебування, адже українці активно інтегруються в міжнародний ринок праці та сплачують податки. З огляду на демографічну кризу в Україні, зважаючи на падіння народжуваності та масовий виїзд жінок працездатного віку з дітьми, завдання міграційної політики в Україні дуже ускладнилися з вимогою, перш за все, розроблення нової стратегії повернення мігрантів. І це завдання вже набуло національного значення. Термінового розв'язання очікують питання соціального захисту українських громадян за кордоном як воєнних біженців, проблеми забезпечення житлом та освітою в Україні, створення умов працевлаштування на внутрішньому ринку праці задля стимулювання повернення мігрантів додому після закінчення війни (Бондар, Ганюкова, 2023) (doi.org/10.15407/socium2023.01.032).

Гендерний аспект у публікаціях

Зважаючи на абсолютну більшість серед біженців жінок з дітьми цілком слушним є звернення до гендерного підходу у вивченні воєнної міграції, про що свідчить стаття Ю. Калагіна та О. Шанідзе «Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року» в часопису *Грані* (2023, №3) (Калагін, Шанідзе, 2023). У часи потужних соціальних потрясінь, якими, беззаперечно, вважаються війна та бойові дії, а також ті наслідки, до яких призводить війна, коли сталий, звичний соціальний порядок різко змінюється, наростають кризові суспільні явища. Особливо вразливою групою населення виявилися жінки, котрі мусили стати біженцями та ВПО, прийнявши на себе тягар боротьби за виживання своїх дітей і сімей. У статті наводяться результати соціологічного дослідження із застосуванням методу гендерного аналізу соціальних практик українських біженців 2022 року, здійсненого соціологами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у червні–липні 2022 року ($N = 1170$). Проведено соціологічний аналіз із застосуванням гендерного підходу до соціальних практик задоволення базових потреб під час війни, інших соціальних практик, здійснено класифікацію їх з урахуванням конкретних дій біженців та внутрішньо переміщених осіб. Було визначено три типи соціальних практик з огляду на активність: інноваційна, традиційна та патерналістська. Висновки, наведені авторами, свідчать, що українці, які через ті чи інші причини

стали біженцями та внутрішньо переміщеними особами, надають перевагу активному характеру соціальних практик — усі вони прийняли складне рішення про обрання стратегії активної поведінки, що свідчить про реальну зміну всього способу життя особистості в умовах ризику й невизначеності, причому виявлено, що жінки здебільшого демонструють соціальні практики інноваційного та традиційного типів (doi.org/10.15421/172349).

Досить інноваційним є звернення авторів журналу *Український соціум* до теми висвітлення образів військовослужбовців в українських медіа у період російсько-української війни; матеріали такого дослідження опубліковано у № 2 за 2023 рік (Храбан, Самойленко, 2023). Метод контент-аналізу, застосований для типологічного структурування образів військовослужбовців в українських медіа від листопада 2020-го до травня 2023 року, дав можливість відстежити зміни щодо подальшого просування гендерної рівності у ЗСУ та збільшення чисельності жінок в їхніх лавах. Медіа пропонують два типи образів: консервативний на базі гендерних стереотипів і контрстереотипний образ. Консервативна типізація постає як демонстрація стурбованості суспільства виконанням бойових завдань поза межами традиційного гендерного поділу (маскулінність / фемінінність), оспороючи перспективу безпосередньої участі жінок у бойових діях. Гендерно-стереотипні образи, як-от кохана, мати, красуня в погонах, модель для глянцю тощо, є проявами доброзичливого сексизму стосовно жінок з трьома складовими: патерналізм, гендерна диференціація та гетеросексуальна близькість. Контрстереотипна типізація в образі професіоналки та бунтарки з акцентуванням маскулінності, навпаки, сприяє подоланню стереотипізації жінок у сучасному суспільстві як нездатних чи слабких, натомість наголошуючи право власного вибору з метою самореалізації у війську. Втім, попри зростання чисельності військовослужбовців, у медіа сучасна українська армія сприймається й подається як мілітарний інститут, а стереотипні та контрстереотипні образи, на думку авторок, можуть створюватися суто для реалізації певних комерційних інтересів (doi.org/10/15407/socium2023.02.145).

Вивчення феномену міграції

Зважаючи на актуалізовану тему воєнної міграції у наукових виданнях, видається доречним і корисним нагадати про методологічні та методичні засади коректного вивчення феномену міграції, ґрунтовний опис яких надав фаховий дослідник міграційних процесів В. Гнатюк у розлогій статті «“Історія мігранта”: форми збору даних та способи їх представлення у наукових публікаціях» у рубриці «Політична соціологія» в журналі *Політичні дослідження* (2023, № 1) (Гнатюк, 2023). У статті висвітлено питання комплексного розгляду трьох форм збирання даних з міграційних історій переміщених осіб та чотирьох способів їх презентації у наукових публікаціях. Підкреслено, що сьогодні найбільш уживані серед науковців формати — це звичайні анкети, календарі історії життя та графіки історії міграції, які методично можуть використовуватися альтернативно один щодо одного як самостійні інструменти або взаємодоповнюватися у процесі збирання даних. Також вирізнено аналітичні ситуації, за яких доречно

апробувати ці форми, а саме: 1) звичайні анкети ефективні тоді, коли треба зафіксувати невелику кількість фактів про історію міграції індивіда, а сама інформація є кількісною за природою збирання; 2) календарі історії життя оптимальні для формування повної міграційної історії, будучи інструментарієм, що спрямований на висвітлення різноманітних сфер життя однієї особи за весь час її існування; 3) графіки історії міграції більш цінні, коли фокус уваги сконцентрований на довготривалих міжособистісних зв'язках (як правило, родинних стосунках) у просторовому та хронологічному охопленні. Додатково зроблено акцент на питанні відмінностей кожної форми збирання, які мають відповідні наслідки для аналізу отриманих даних. Автором розглянуто чотири шляхи реалізації даних з історій міграції у наукових працях, зокрема такі: 1) тематичне дослідження; 2) база для виявлення і класифікації закономірностей; 3) агрегація кількісних даних; 4) інформаційна довідка, що не є чітко вираженою в тексті. Акцент зроблено на ідеї того, що історії мігрантів набули нового значення, оскільки останніми роками вони сприймаються не суто як первинний матеріал для аналітичної роботи дослідника, що потребує подальшого вторинного осмислення, аби набути пізнавальної цінності як ключове джерело, на підставі якого роблять вагомі висновки. Наголошується, що «історії мігрантів» завдяки концептуальній наближеності до ідеї «усної історії» можуть стати потужною доказовою базою в політичному дискурсі та в рамках міжнародного права застосовно до скоєних окупантами злочинів проти людства, що актуалізує науково та прагматично ставлення до «українського питання» в усьому світі, зважаючи на військову агресію РФ в Україні у 2022–2023 роках (doi.org/10.53317/2786-4774-2023-1-7).

Висвітлення соціальних проблем

Поряд з матеріалами вивчення масштабної воєнної міграції заслуговують на увагу і гострі соціальні проблеми українського суспільства, актуалізовані війною 2022–2023 років. Так, ідеться про зміни пріоритетів житлової політики з означенням найважливіших напрямів, починаючи із 2014 року. Причому ця політика набула надважливого організаційного змісту 2022 року через масштабні руйнування житлової та соціальної інфраструктури, що нагально вимагає нових державних підходів для розв'язання проблем. Ця тема опинилася в центрі уваги науковців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України А. Реут та Ю. Когатько у статті «Житлова проблема в Україні на тлі війни 2022 року» в журналі *Демографія та соціальна економіка*, в № 3 за 2022 рік (Реут, Когатько, 2022). Зосередившись на визначенні найбільш прийнятних для України антикризових дій та рішень у житловій сфері під час військової агресії, автори надають оцінку ефективності застосування широкого міжнародного досвіду дієвих практик щодо забезпечення населення житлом у кризових умовах, що має стати фундаментом при формуванні державної житлової політики у повоєнні роки. У статті викладено дослідницькі результати, одержані на базі застосування методів якісного порівняльного аналізу, статистичного і розрахункового методів для визначення масштабів втрат житлового фонду та інфра-

структури, насамперед у регіонах, де відбувалися активні бойові дії; це необхідно для визначення основних шляхів забезпечення доступу до тимчасового та постійного житла для населення, яке зазнало майнових втрат унаслідок війни. Підтверджено, що найдоречнішим підходом до забезпечення населення тимчасовим житлом є застосування технологій швидкого будівництва, зокрема модульних будиночків. На підставі моделювання оцінено здатність населення з регіонів, де точилися чи й досі тривають бойові дії, самостійно забезпечити собі житло через оренду або купівлю нерухомості в більш безпечних регіонах з урахуванням обмежених фінансових можливостей більшості громадян України, незалежно від регіону проживання, щодо спроможності самостійно розв'язати житлове питання без підтримки держави (doi.org/10.15407/dse2022.03.123).

Проблеми української сім'ї під час війни

Не минули увагою науковці й проблеми української сім'ї під час війни. Зокрема про це йдеться у статті відомої української дослідниці Л. Слюсар «Українська сім'я в умовах війни» в журналі *Демографія та соціальна економіка*, в № 2 за 2023 рік (Слюсар, 2023). Базова соціальна інституція в умовах війни, розпочатої росією проти України, переживає непрості часи, коли від збереження її функціональності залежить і збереження людського потенціалу країни. Використання в опитуваннях методів порівняльного аналізу дало змогу вийти на певні загальні та фахові висновки з акцентуванням уваги на zdeформованих процесах підтримки та природного відтворення життєдіяльності й розвитку української сім'ї у воєнний час. В останні десятиліття розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямі, що і в інших європейських країнах. Війна росії проти України деформувала характер цих процесів. Великі людські втрати, руйнація необхідного для життєдіяльності середовища (житла, соціальної і економічної інфраструктури, природного середовища), призвели до вимушеної масової міграції, що вкрай ускладнило реалізацію основних специфічних функцій сім'ї (дітнародження, виховання та утримання дітей), натомість активізувало її захисну функцію. Сімейні практики у цей час свідчать про напруженість сімейних зв'язків і водночас доводять особливу вагомість їх у кризовий період, коли за умов війни та викликаної війною соціально-економічної дезорганізації сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між членами сім'ї дає можливість налагодити життєдіяльність, а іноді й урятувати життя. Наслідком повномасштабної війни стали зменшення і деформація шлюбного потенціалу країни та негативні зміни шлюбної й сімейної структури населення через збільшення кількості овдовілих, однобатьківських сімей та сімей, де діти живуть без батьків із родичами, а також самотніх людей найстаршого віку. Зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (чії батьки загинули, перебувають у полоні, примусово депортовані, знаходяться невідомо де тощо) є одним із найтяжчих наслідків війни. Ослаблення подружніх зв'язків через мобілізацію й інтенсивну міграцію із гендерними перекосами у майбутньому може призвести до зростання розлучень, до одностійності серед сімей із дітьми, що й у довоєнні

роки становило проблему, але з'ясувати комплексно зміни в українській сім'ї можна буде лише після закінчення війни з плином часу (doi.org/10.15407/dse2023.02.003).

Пенсіонери в умовах війни

Звісно, під час війни загострюються всі соціальні проблеми, особливо це позначається на незахищених верствах населення, які не в змозі виїхати через хвороби чи вік і тому продовжують жити в надскладних умовах, поглиблюючи свій тривалий досвід виживання на межі й поза нею, і це — українські пенсіонери. На вивченні їхнього соціально-економічного становища в поточний воєнний період зосередилися автори С. Полякова та Ю. Когатько у статті «Бідність українських пенсіонерів: довоєнна ситуація і вплив війни» в журналі *Демографія та соціальна економіка*, в № 2 за 2023 рік (Полякова, Когатько, 2023). Метою статті було визначення рівня бідності українських пенсіонерів, оцінки нестатків та злиднів у різних типах поселень, прогнозування зростання масштабів монетарної бідності. Для вивчення рівня бідності пенсіонерів в Україні автори вдалися до комплексу спеціальних і загальнонаукових методів: монографічного методу, бібліометрії та контент-аналізу, прогнозування та моделювання. До війни 26,3% міських та 29,2% сільських домогосподарств пенсіонерів належали до категорії бідних за відносним критерієм, коли в середньому по країні бідними були 23,4% домогосподарств. Рівень бідності за ознаками депривації в різних типах поселень (частка домогосподарств, які потерпають від 4 і більше депривацій) 2020 року в сільській місцевості був у 2,6 рази вищим за аналогічний показник у містах. У статті надано прогностичні оцінки бідності українських пенсіонерів на підставі абсолютного критерію за витратами, нижчими від фактичного прожиткового мінімуму. Згідно з даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, у 2023 році проти 2021-го частка населення, яке проживає за кошти, менші за фактичний прожитковий мінімум, збільшиться в 1,7 рази і сягне 67,8%. Загалом рівень бідності серед пенсіонерів, включно зі старшими віковими когортами, з року в рік істотно перевищує середні показники бідності по країні, відтак більшість літніх людей — 76,4% у містах і 83% у сільській місцевості — потраплять до категорії бідних (doi.org/10.15407/dse2023.02.092).

Сьогодення і перспективи розвитку української соціології за умов російсько-української війни

Поряд з актуалізованими в періодичних наукових виданнях України соціальними та соціально-економічними проблемами надзвичайною вагомістю вирізняються авторські статті про особливості стану та перспектив розвитку української соціології на тлі російсько-української війни. Власне з такими роздумами через журнал *Український соціум* звернулася до професійної спільноти професорка кафедри соціології ЛНУ, віце-президентка САУ Н. Черниш. Статтю написано за матеріалами її виступу на XXII Міжнародній онлайн-конференції

пам'яті О. Якуби «Соціологія на війні: місія та соціальна відповідальність науки», що відбувалася 3–4 листопада 2022 року в Харкові (Черниш, 2022). Стаття Н. Черниш, як і її виступ насправді є програмними, де окреслено здобутки української соціології за довгий пострадянський період з виокремленням поодиноких праць із соціологічного теоретизування, становить непересічний інтерес не тільки для соціологів. Авторка акцентує увагу на певних проявах подолання фобії до теоретизування, залученні новітніх методів дослідження та відході від квантифікації для вивчення тих нових структурних соціальних утворень у складі внутрішньо переміщених осіб та біженців, масштаби яких уже не відповідають термінам «група» чи «групування». Воєнний стан не тільки актуалізував застарілі проблеми, а й призвів до колосальних змін у самому українському суспільстві, завдяки його консолідації перед екзистенційною загрозою, що засвідчило факт формування осердя нової української політичної нації та сильного і відповідального громадянського суспільства, позбуття вікопомного комплексу меншовартості. Починає виокремлюватися нова галузь соціологічного знання середнього рівня — соціологія війни, якій раніше дуже рідко приділяли увагу. Н. Черниш наводить лише три тематичні праці соціологів, які стосуються браку концептуалізації війни як соціального явища; цей напрям вочевидь буде поступово розвиватися, незважаючи на складність інтелектуальної рефлексії під час війни. Російсько-українська війна — це війна двох світоустроїв, перебіг військових дій і зафіксованих воєнних злочинів — лише підтвердження цього, війна вийшла за межі локального і становить уже глобальну загрозу. І саме сьогодні, як запевняє Н. Черниш, українська соціологія демонструє дедалі рішучішу відмову від радянської наукової спадщини, увиразнюючи специфіку національної школи соціології, виводячи її зі стану «навздогінної» щодо світової академічної соціології із перспективою розвитку з усіма своїми особливостями історичного становлення під час відкритої гарячої фази російсько-української війни (doi.org/10.15407/socium2022.04.009).

У продовження теми зазначеного матеріалу слід згадати статтю Т. Лапан, О. Химович, Н. Черниш «Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення», опубліковану як запрошення до дискусії у виданні *Український соціум* (2022, № 3), й наголосити важливе і слушне твердження у вступі до неї стосовно того, що питання війни актуалізується лише тоді, коли розпочинається реальна війна, а не коли існує її потенційна загроза (Лапан та ін., 2022). Автори обґрунтовують необхідність розмежування двох гілок соціологічного знання мілітарної тематики — соціології війни та соціології армії на базі адаптації чотирирівневої моделі соціологічного аналізу Н. Смелзера, що передбачає конкретизацію теоретичного та емпіричного інструментального змісту. У статті подано аналіз результатів реалізованих провідними соціологічними центрами України емпіричних досліджень з початку повномасштабної агресії РФ із висновками про переважання макrorівня і домінування кількісних методів. Проте з появою нових соціальних структур у складі переміщених осіб слід звертатися до новітніх методів якісної соціології, й до прикладу автори згадують матеріали міжнародних проектів із вивчення та оцінювання рівня допомоги українським біженцям. Вагомим внеском у дослідницьку історію повно-

масштабної війни, безперечно, є порівняльні дані здійснюваних паралельно опитувань в Україні та росії, що надають дзеркальну картину громадської думки в Україні та в країні-агресорці. Війна є надзвичайно складним явищем, особливо в гарячій фазі, що утруднює дослідження та інтелектуальні рефлексії, залишаючи на майбутнє спроби соціологічних інтерпретацій, проте перші емпіричні дослідження 2022–2023 років уже закладають емпіричну базу для цього (doi.org/10.15407/socium2022.03.028).

* * *

Слід зауважити, що львівські соціологи загалом швидко й активно включилися в соціологічний дискурс війни, виступивши в численних часописах з цікавими публікаціями, і однією з перших була стаття А. Кудринської, Т. Лапан, О. Химович «Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс» у № 5 за 2022 рік (Кудринська та ін., 2022). Автори наголошують, що саме від соціології як науки залежить об'єктивна оцінка ситуації, розуміння й осмислення соціальної реальності під час війни 2022–2023 років, наслідки якої важливі не лише для України, а й для міжнародної спільноти. Адже фахове безпосереднє спостереження за подіями в сучасних українських реаліях дає неоціненний досвід для соціолога в межах певної дослідницької стратегії, коли мілітарна проблематика розглядається крізь призму мікро-, мезо-, макро- та мегарівневого підходів. Окреслений авторами дослідницький вектор простежується у багатьох емпіричних дослідженнях від початку широкомасштабного вторгнення рф. Зокрема, йдеться про низку досліджень, проведених такими дослідницькими агенціями, як соціологічна група «Рейтинг», Info Sapiens, КМІС, Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, Factum Group Ukraine та ін. У статті зроблено висновок про те, що більшість досліджень, проведених в Україні впродовж 2022 року, розкривають лишень окремі аспекти проблематики війни, обмежені радше ситуативним і навіть точковим визначенням ситуації, аніж її комплексним вивченням. У висновках вказано на брак якісних соціологічних досліджень, котрі б уможливили ґрунтовніший аналіз означеної проблематики для теоретичних узагальнень (doi.org/10.15421/172261). Першою спробою здійснення такого дослідження можна вважати матеріали статті Т. Лапан і О. Химович «“Соціальний інстинкт” vs “національне самозбереження” як феномен українського суспільства під час сучасної російсько-української війни» у виданні *Грані*, в № 2 за 2023 рік (Лапан, Химович, 2023). Російсько-українська війна порушила питання не стільки психологічного інстинкту виживання та порятунку життя кожного індивіда окремо, скільки соціального інстинкту спільного виживання українців як нації. Спираючись на інстинктивістський підхід В. Макдугала, його визначення інстинктів не лише як психологічного поняття, а й у його соціологічній інтерпретації, що наближає розуміння індивідуальних інстинктів до соціальних, автори розуміють під соціальними інстинктами складні форми/моделі поведінки спільноти і суспільства загалом. Це дало змогу визначити феномен існування, а точніше — виживання сучасного українського суспільства за умов повномасштабної агресії. У статті проаналізовано різні

типи інстинктів: втеча чи страх, неприйняття, допитливість, агресивність, самоприпинення, самоствердження, інстинкт творення соціальності (стадності) та виживання/самозбереження. Під інстинктом самозбереження автори розуміють сукупність вроджених форм поведінки соціальної спільноти, що проявляються у ситуаціях загрози для виживання; до них належать активні (втеча та напад) і пасивні (завмирання, неприйняття, самоприпинення) форми поведінки. Потрапляючи у ситуацію неможливості задоволення своїх базових потреб, соціальна спільнота нерідко сприймає це як загрозу своєму способу життя і намагається змінити травматичну ситуацію, перебуваючи у стані обурення, страху чи роздратування. При цьому соціальна спільнота може діяти по-різному. У статті зроблено спробу проаналізувати проведені в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну сучасні соціологічні дослідження стосовно інстинктів самозбереження українців як соціальної та національної спільноти. Аналіз емпіричних спостережень засвідчує, що об'єднання та згуртованість людей дають більше шансів на виживання і самозбереження. Автори статті роблять висновки про те, що українці сьогодні живуть в умовах підвищеної консолідації, відстоювання інтересів та цінностей, базованих на інстинкті виживання (doi.org/10.15421/172322).

* * *

Науковий колектив Інституту соціології НАН України, провідної академічної соціологічної інституції в країні, приділив темі війни найбільшу увагу, підготувавши спеціальне видання соціологічного моніторингу «Українське суспільство в умовах війни. 2022», де було викладено результати соціологічних спостережень за змінами в українському суспільстві та його підсистемах унаслідок агресії РФ. Розглянуто глобальні та локальні аспекти війни, трансформації інституціональної та соціально-групової структури, зсуви в настроях, очікуваннях, ціннісних орієнтаціях громадян, соціально-психологічному стані населення. Емпіричною базою стали дані моніторингу Інституту соціології НАН України за роки, що передували 2022-му, окремих порівняльних міжнародних досліджень, ініціативних опитувань у мережі та інтерв'ю, що їх виконали співробітники Інституту соціології, дані Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та соціологічної групи «Рейтинг». Колективна монографія містить 38 авторських статей, об'єднаних у семи підрозділах, де розглянуто аспекти суспільного життя за воєнного стану в термінах соціології надзвичайності, соціально-психологічні та соціально-економічні проблеми, соціоструктурні зміни, порівняльну соціальну динаміку воєнного та довоєнного часу, адаптаційні практики виживання та копінгу в кризовому соціумі (Українське суспільство, 2022).

У фаховому часопису *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* (2022, № 4) привертає увагу публікація мовою оригіналу статті-міркування Джорджа Геллапа «Наскільки важливою є громадська думка у воєнний час?» за матеріалами його історичної доповіді 25 квітня 1942 року на зборах Американського філософського товариства у розпал Другої світової війни і вступу до неї США 7 груд-

ня 1941 року. Дж. Геллап як соціолог, директор створеного ним у 1935 році Інституту громадської думки доводить необхідність опитувань та значущість громадської думки у воєнний час. На його переконання, громадська думка не перестає бути «пульсом демократії» і за умов війни (Gallup, 2022). У 2023 році журнал продовжив соціологічний дискурс війни на своїх сторінках, відкривши перше число публікацією тексту виступу професора Пьотра Штомпки «Світлий бік трагедії: про ненавмисні та непередбачені наслідки варварської агресії», присвяченого осмисленню подій та наслідків російсько-української війни. Ці суспільні, політичні та соціокультурні наслідки, наразі часто несповна передбачувани, П. Штомпка інтерпретує як «корисні функції», у термінології Л. Козера, або суспільні надбання будь-якого конфлікту. Вчений виокремлює десять таких «яскравих спалахів світла серед темряви війни» для України, серед яких: утвердження та зміцнення української національної ідентичності, підйом та мобілізація громадянського суспільства, новий рівень легітимності держави та армії, переконливі зразки суспільної стійкості, визначення чітких розмежувань між ворогами і друзями українського народу, зміцнення європейського та євроатлантичного цивілізаційного вибору країни, глобальне визнання та підтримка суверенітету та територіальної цілісності України, широке міжнародне засудження та ізоляція агресивної держави-терористки і санкції проти неї, а також глибинна консолідація Європейського Союзу та НАТО в утвердженні цінностей свободи, самовизначення націй, демократії та миру. З точки зору соціолога П. Штомпки, українське суспільство вже здобуло важливу моральну перемогу в цій битві, а в перспективі воно відродиться, стане ще сильнішим, буде вільним, незалежним і демократичним (Sztompka, 2023).

Важливою публікацією цього числа також стала стаття О. Стегнія «Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни», де на підставі теоретичних положень нової екологічної парадигми в соціології та методологічних підходів екології військових дій проаналізовано екологічні ефекти ведення сучасної війни. Зазначається, що антропогенний тиск на довкілля під час ведення бойових дій повертається суспільству у вигляді «віддачі довкілля». Стверджується, що ведення сучасної війни створює загрозу перевищення витривалості довкілля, трансформації останнього з нейтралізатора шкідливих речовин у їх виробника. Пропонується розглядати поняття «ведення війни» в широкому контексті військової активності. Детально розглядається особливість впливу на довкілля військових інфраструктурних об'єктів у передвоєнний період. Окремо аналізуються екологічні наслідки різних типів активних бойових дій, а також негативні екологічні ефекти використання сучасних видів важкого озброєння і техніки на прикладі російсько-української війни. Наголошується, що повоєнні екологічні ефекти безпосередньо пов'язані із виснаженням природних ресурсів, втратою біорізноманіття, включно з випадками екоциду, а також широкомасштабним забрудненням повітря, ґрунту та води. Негативний вплив війни на екосистеми внаслідок відновлення попередніх житлових та екологічних умов проживання на постраждалих територіях у короткостроковій перспективі (Стегній, 2023) (doi.org/10.15407/sociology2023.01.024).

Набувають особливого значення соціологічні рефлексії стосовно війни, про що свідчить стаття С. Макеєва «Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта» у цьому ж числі журналу (Макеєв, 2023). Зосередившись на тому, що ставлення відомого німецького соціолога В. Зомбарта до Першої світової війни характеризується як вкрай націоналістичне, адже вона призвела до радикального перевороту сприйняття ним процесів у світовій цивілізації, Зомбарт у новому висвітленні побачив головний конфлікт епохи — конфлікт національних світоглядів, а разом з ним мету і смисли всесвітньоісторичної місії народу Німеччини. Війна становить явище, яке чинить стресовий вплив на її учасників, перетворює почуття й умонастрої, наказово приписуючи зверхню авторитетність крові, ґрунту, корінням, а інтелектуали бувають до таких приписів украй чутливими. Однак націоналізм, навіть у мінімальних дозах внесений у мовлення і письмо, виводить вимовлене і тексти за рамки науковості, перетворюючи їх на пропагандистське висловлювання. Ось і книгу 1915 року «Торгаші та герої. Роздуми патріота» відносять до пропагандистського жанру, що є апологією війни. У ній найвідоміший економіст і соціолог свого часу виправдовує війну з боку Німеччини тим, що розвиток економіки, культури, комунікації, який зумовлений і просувається ринковим капіталізмом, обертається наслідками, які руйнують самі підстави існування людства. Головним чином — зростання еґоїстичного індивідуалізму, прагнення комфорту та якнайповнішого задоволення повсякденних потреб та бажань. Війна німецьких «героїв» проти «торгашів», уособлюваних англійцями, наблизить, на думку автора, рід людський до визнання першорядної важливості високих ідеалів духовної культури. Це апіорно введене вихідне розрізнення уточнюється набором дихотомічних опозицій: «ми — вони», «високе — низьке», «сакральне — профанне», «добро — зло», «загальне — індивідуальне». Розмова з радикально націоналістичної перспективи перетворює апологетику культури на апологетику війни, у результаті чого війна уподібнюється до тих доволі рідкісних подій, які міфологізуються і містифікуються найрадикальніше, коли духовна значущість війни затуляє і маргіналізує біль, страждання, втрати й руйнування, які її супроводжують (doi.org/10.15407/sociology2023.01.024).

Дуже потрібна і важлива стаття про ставлення європейців до сучасної війни РФ і України суттєво розширює не лише контекст, а й ареал воєнної тематики сьогодення у викладі авторки Л. Малиш «Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС» (Малиш, 2023). Розгляд сприйняття російсько-української війни мешканцями країн ЄС та його крос-культурних особливостей ґрунтується на масиві даних соціологічного опитування «Відповідь ЄС на війну в Україні», проведеного компанією Ipsos European Public Affairs на замовлення Європейської Комісії у квітні 2022 року. Генеральну сукупність дослідження становлять громадяни 27 країн-членів ЄС віком 15 років та старші ($N = 26053$). Дослідниками виокремлювалися інформаційний та діяльнісний аспекти: перший включав індикатори інформаційного залучення (частоти пошуку та обговорення інформації про події в Україні) та довіри до різних джерел інформації (національних владних органів, європейських владних органів, громадських організацій, журналістів, соціальних медіа), а другий містив показники під-

тримки заходів ЄС (економічних санкцій проти РФ та російських олігархів, фінансової підтримки України, військової та гуманітарної допомоги, заборони мовлення в ЄС державних російських ЗМІ, прийому біженців з України) та схвалення реакцій окремих акторів (національних органів влади, ЄС, НАТО, ООН, США, громадян власної країни). Спільними характеристиками сприйняття війни у країнах ЄС були висока активність пошуку інформації про війну в Україні; доволі активне її обговорення з оточенням; помітний рівень підтримки ключових заходів ЄС, спрямованих на підтримку України; значна задоволеність реакціями з боку ключових діячів. Довіра до різних джерел інформації була неоднаковою та помітно варіювала між країнами. Найбільш авторитетними джерелами виявилися владні органи, яким поступалися громадські організації та журналісти, а соціальні медіа здебільшого не викликали довіри. При цьому головними патернами довіри до різних джерел були, з одного боку, поєднання недовіри до соціальних медіа з доволі високою довірою до інших джерел, а з іншого — недовіра до більшості або й до всіх джерел (doi.org/10.15407/sociology/2023.01.010)

Філософський дискурс війни у вітчизняних виданнях

Утім, реферативний огляд соціологічного дискурсу, розпочатого 2022 року в наукових періодичних виданнях України після розгортання повномасштабної агресії РФ, буде неповним без звернення до філософського дискурсу війни в часопису *Філософська думка*. Третє число 2022 року мало за ключову тему «Філософські дискурси війни»; крім матеріалів дискусій круглих столів (зокрема «Війна як соціокультурний феномен», «Україна і світ після 24.02.2022») вміщено статті та есеї науковців Інституту філософії НАН України з відповідної тематики. Першою чергою привертають увагу тексти відповідей українських філософів німецькому філософу Юргену Габермасу, чий допис «Війна і обурення» (*Krieg und Empörung*) був оприлюднений у газеті *Süddeutsche Zeitung* у квітні 2022 року і став політичним та інтелектуальним викликом, який українська філософська спільнота прийняла і на який зреагувала з гідністю. Філософські відповіді директора ІФ НАНУ академіка А. Єрмоленка «Спротив замість перемовин» (Єрмоленко, 2022), де сама назва є красномовною, і стаття науковців Є Бистрицького та Л. Ситніченко «Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса» вже набули світової вагомості. Позиція Габермаса становить свідоме послання відповідального громадянина, яке має своїм підґрунтям його теоретичний доробок. У статті спершу викладено головні аргументи газетного допису філософа щодо його рекомендацій компромісу та партнерських переговорів з агресором де факто за рахунок втрат української сторони, а потім висвітлюються найважливіші передумови комунікативної філософії Габермаса, що демонструє принципову обмеженість її пояснювальної сили для такого типу радикальної незгоди, якою є війни. Передовсім це стосується ідеї пацифікації у міжнаціональних відносинах, яка формує інтелектуальний настрій після Другої світової війни та дістає філософський

вираз у відкритті апіорних засад розуміння (Апель, Габермас) та ідеях побудови формальної прагматики комунікації. Авторам вдалося продемонструвати, як послідовна аналітика апіорних (контрфактичних) умов комунікації розглядається Габермасом насамперед в історичній перспективі позитивних вимірів соціальної інтеграції — демократичної рівності, свободи, справедливості для учасників комунікативної взаємодії. Статтю завершує детальний аналіз місця і значення поняття життєвого світу, що є, за Габермасом, аналогом понять «форми життя» та «культура» як базове поняття комунікативної теорії. Автори доводять, що ідея творення єдиного для всіх життєвого світу в процесах комунікації є засадничою для праць філософа. Наприкінці статті автори формулюють висновок, що уявлення про єдиність світу як засадниче онтологічне припущення комунікативної теорії становить межу її пояснювальної здатності у ситуації війни як зіткнення різних культурних світів (Бистрицький, Ситніченко, 2022). Тема цієї статті була продовжена Є. Бистрицьким і наступного, 2023 року у публікації «До онтології війни: чому військові дії, а не мирні перемовини?», де висвітлювалося філософське дослідження підстав/причин війни та базове визначення російсько-української повномасштабної війни як непримиренного екзистенційного зіткнення «русского мира» з національним світом України. Особливостями статті є опертя на повсякденний досвід помежевої ситуації війни для визначення культурного світу та культурної ідентичності як понять, що мають екзистенціальне значення. Потенціал філософії використовується для прояснення головного для сьогодишнього дискурсу війни питання про те, чому сторони конфлікту налаштовані на військові дії, а не на розв'язання конфлікту через мирні перемовини. Пошук відповіді розгортається на шляху порівняння онтологій світу в комунікативній теорії дії Ю. Габермаса та фундаментальній онтології М. Гайдегера, на яких ґрунтуються альтернативні концепції розуміння і, відповідно, засади концепцій істини. Розгляд пояснювального потенціалу обох підходів здійснюється через зіставлення загальних визначень двох понять світу. Зазначається, що комунікативна теорія спирається на регулятивну ідею єдності об'єктивного світу як кінцевої гарантії досягнення соціального консенсусу. Натомість приклади концепцій Ч. Тейлора і Ж.-Л. Нансі допомагають спробі довести, що фундаментальна онтологія може бути реінтерпретована у термінах плюральності онтологій культурних світів. Звідси взаємодія представників різних культурних ідентичностей за певних політичних умов і відповідної пропаганди здатна перетворюватися на радикальну незгоду екзистенційно відмінних розумінь буття і світу, яку не можна подолати суто перемовинами. Стаття завершується питанням про пошуки шляхів об'єднання зазначених онтологічних концепцій (Бистрицький, 2023).

Безсумнівно цікавою і вагомою для соціологів з огляду на актуалізацію проблеми соціальної політики буде стаття В. Фадеєва «Старі та нові відмінності: соціальна (ре)інтеграція після війни» у журналі *Філософська думка* (2023, № 2). У статті йдеться про завдання соціальної (ре)інтеграції в Україні, що актуалізувалися під час російсько-української війни у 2014–2022 роках. Першу частину статті присвячено розгляду теоретичних питань, пов'язаних з концептуалізацією соціальної інтеграції у суспільних науках і ролі держави у підтриманні та

відтворенні соціальних відносин. Зазначено, що впродовж останніх десятиліть відбулася переорієнтація держави на політику включення, тобто адресної допомоги найуразливішим соціальним верствам та підтримання їх, а також створення сприятливих умов для інтеграції мігрантів і біженців у нове соціальне середовище. Увага дослідників дедалі більше зосереджується на аналізі процесів установалення соціальних зв'язків та на подоланні асиметрії у соціальних відносинах. Другу частину статті присвячено проблемам соціальної інтеграції мігрантів та біженців під час війни в Україні. Досліджено, зокрема, зміни у ставленні громадян до власної ідентичності, мови, держави та мешканців інших країн. Автор доходить висновку, що збройне протистояння та катастрофічні наслідки, які воно викликало, посприяли загальнонаціональній консолідації українців і нейтралізували певні соціокультурні відмінності, що тривалий час були причиною політичних розбіжностей та електоральних розмежувань. Натомість тривале перебування частини території та громадян України під окупацією в умовах репресій і пропагандистського тиску, насильницька мобілізація громадян до збройних сил самопроголошених республік та участь у військових діях на боці окупантів оприявнили нові розмежування між українцями, котрі опинилися по різні боки лінії фронту. Ці розмежування вочевидь стануть на заваді успішній реінтеграції українців після деокупації, що вимагатиме від державної влади виваженої та обережної інтеграційної політики під час повоєнної відбудови (Фадєєв, 2023).

Статті провідних науковців-релігієзнавців Л. Филипович, В. Титаренко та О. Гаркуші «Контекстуалізація як один із головних методологічних підходів релігієзнавчого дослідження в період російсько-української війни» (Филипович та ін., 2023) і А. Колодного та Л. Филипович «Свобода релігії в Україні: виклики в часі російсько-української війни» (Колодний, Филипович, 2023) актуалізують методологію релігієзнавчих досліджень, розставляючи акценти в рамках теми «Війна та релігія». Автори пропонують поглибити й розширити класичні методологічні принципи, сформульовані українським академічним релігієзнавством у довоєнний час, обґрунтовуючи це необхідністю контекстуалізації як одного із головних методологічних підходів у вивченні сучасних релігійних процесів. Адже переосмислення потребують не лише універсальність і дієвість певних дослідницьких методів за нових обставин російсько-української війни, а й засадові принципи через необхідність акцентування саме контекстуальності. Автори нагадують про ті контекстуальні небезпеки для життєвого світу України, що існують в релігійному його сегменті, виділяючи зовнішні та внутрішні чинники, які не можна ігнорувати в аналізі сучасної релігійної ситуації в Україні та світі. Трагічні зміни контексту життя українців — мовного, культурного, інформаційного, релігійного — коригують експертну нейтральність, об'єктивність, незаангажованість вимагаючи звільнення від безстороннього, неупередженого, позаконтекстуального настановлення.

Важливим аспектом дослідницького погляду не лише з культурологічної, а й із соціологічної позиції на суспільні процеси в Україні періоду воєнного стану стала стаття у часопису *Філософська думка* (2022, № 2) відомої культурологині Н. Кривди «Війна і українська культура: місійність та мережевість горизонталь-

них зв'язків», в якій авторка, базуючись на фаховому знанні історико-культурних процесів, нагадала, що українські громади завжди трималися на горизонтальних зв'язках, позаяк упродовж віків не мали своєї держави, коли вибудовувані владні (державні, політичні) вертикалі, особливо після 1654 року, сприймалися як імперські, тобто зовнішні, чужі, ба й ворожі. Саме тому, що насправді йшлося не про пристосування до системи, а про виживання і побудову власної громади, будинку, школи, ідентичності, люди об'єднувалися у громади за горизонталлю (Кривда, 2022).

* * *

Загалом слід зазначити, що тема війни під час військової агресії РФ в Україні активізувала і давні проблемні зони суспільствознавчого дискурсу, утворені ще на початку часів Незалежності, та виявила нові, над якими почала замислюватися академічна спільнота, як над такими, що потребують нових дослідницьких підходів для їх розв'язання у повоєнний час, про що свідчать численні публікації в наукових виданнях за 2022–2023 роки, презентовані у цьому реферативному огляді. Доробок виявився не таким вже і скромним, адже більшість науковців без вагань долучилися до соціологічного та філософського дискурсів війни, демонструючи фаховість і високий рівень наукової та громадянської відповідальності перед суспільством у контексті солідарності в період російсько-української війни 2022–2023.

Джерела

- Балакірева, О., Дмитрук, Д. (2022). Війна в Україні: сприйняття населення та її вплив на якість життя. *Український соціум*, 1(80), 116–122.
- Бірюкова, М., Рущенко, І., Ляшенко, Н., Григорєва, С. (2022). Біженці і внутрішньо переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. *Грані*, 6(25), 143–156.
- Бистрицький, Є. (2023). До онтології війни: чому військові дії, а не мирні перемовини? *Філософська думка*, 2, 74–98.
- Бистрицький, Є., Ситніченко, Л. (2022). Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*, 3, 64–82.
- Бондар, Т., Танюков, О. (2023). Зовнішня міграція українців до та після повномасштабної агресії. *Український соціум*, 1(84), 32–53.
- Гнатюк, В. (2023). «Історія мігранта»: форми збору даних та способи їх представлення в наукових публікаціях. *Політичні дослідження*, 1, 123–143.
- Ермоленко, А. (2022). Спротив замість перемовин. *Філософська думка*, 3, 59–63.
- Головаха, Є. (ред.), Макеєв, С. (ред.). (2022). *Українське суспільство в умовах війни 2022*. Київ: Інститут соціології НАН України. Отримано з: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografivse.pdf>
- Калагін, Ю., Шанідзе, О. (2023). Гендерний аналіз соціальних практик українських біженців 2022 року. *Грані*, 3(26), 62–68.
- Колодний, А., Филипович, Л. (2023). Свобода релігії в Україні: виклики в часі російсько-української війни. *Філософська думка*, 1, 111–130.
- Кривда, Н. (2022). Війна і українська культура: місійність та мережевість горизонтальних зв'язків. *Філософська думка*, 3, 125–131.
- Кудринська, А., Лапан, Т., Химович, О. (2022). Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс. *Грані*, 5(25), 53–61.

Лапан, Т., Химович, О. (2023). «Соціальний інстинкт» vs «національне самозбереження» як феномен українського суспільства під час сучасної російсько-української війни. *Грані*, 2(26), 25–30.

Лапан, Т., Химович, О., Черниш, Н. (2022). Російсько-українська війна: теорія та практика соціологічного осмислення. *Український соціум*, 3, 28–51.

Лібанова, Е., Позняк, О., Цимбал, О. (2022). Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії російської федерації. *Демографія та соціальна економіка*, 2(48), 37–57.

Макеєв, С. (2023). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 42–55.

Малиш, Л. (2023). Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 10–23.

Полякова, С., Когатько, Ю. (2023). Бідність українських пенсіонерів: довоєнна ситуація і вплив війни. *Демографія та соціальна економіка*, 2, 92–109.

Реут, А., Когатько, Ю. (2022). Житлова проблема в Україні на тлі війни 2022 року. *Демографія та соціальна економіка*, 3(49), 123–144.

Рущенко, І. (2022). Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року). *Український соціум*, 2(81), 155–168.

Слюсар, Л. (2023). Українська сім'я в умовах війни. *Демографія та соціальна економіка*, 2, 3–20.

Стегній, О. (2023). Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 24–41.

Фадєєв, В. (2023). Старі та нові відмінності: соціальна (ре)інтеграція після війни. *Філософська думка*, 2, 99–116.

Филипович, Л., Титаренко, В., Горкуша, О. (2023). Контекстуалізація як один із головних методологічних підходів релігієзнавчого дослідження в період російсько-української війни. *Філософська думка*, 1, 7–25.

Храбан, Г., Самойленко, К. (2023). Висвітлення образів військовослужбовців в українських медіа в період російсько-української війни. *Український соціум*, 2(85), 145–167.

Черниш, Н. (2022). Особливості розвитку української соціології в умовах російсько-української війни. *Український соціум*, 4, 9–27.

Gallup, G. (2022). How important is public opinion in time of war. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 173–178.

Sztompka, P. (2023). The bright side of a tragedy: on the unintended and unanticipated consequences of the barbaric aggression. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 6–9

Отримано 18.09.2023

References

Balakireva, J., Dmytruk, D. (2022). War in Ukraine: perceptions of inhabitants and their influence on the quality of life. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 1(80), 116–122. [=Балакірева, Дмитрук 2022].

Biriukova, O., Rushchenko, I., Liashenko, N., Grigorieva, S. (2022). Refugees and internally displaced persons of the russian-ukrainian war: Social characteristics and practices. [In Ukrainian]. *Grani*, 6(25), 143–156. [=Бірюкова та ін. 2022]

Bondar, T., Haniukov, O. (2023). External migration of Ukrainian before and after full-scale aggression (comparative analysis). [In Ukrainian]. *Ukrainskyi soctsium*, 1(84), 32–53. [=Бондар 2023]

Bystrytskyi, Ye. (2023). To the ontology of war: Why warfare but not peaceful negotiations. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 2, 74–98. [=Бистрицький 2023]

Bystrytskyi, Ye., Sytnichenko, L. (2022). Philosophy and discourse of war: Conflict of worlds as the limit of Jurgen Habermas's Communicative Theory. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 3, 64–82. [=Бистрицький 2022]

- Chernysh, N. (2022). Development Specifics of Ukrainian sociology under the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 4, 9–27. [= Черниш 2022]
- Fadeev, V. (2023). Old and new differences: social (re)integration after the war. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 2, 99–116. [=Фадеев, 2023]
- Fylypovych, L., Tytarenko, V., Horkusha, O. (2023). Contextualization as one of the main methodological approaches of religious studies research during the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 1, 7–25. [= Филипович 2023]
- Gallup, G. (2022). How important is public opinion in time of war. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 173–178.
- Golovakha, Ye., Makeev, S. (Eds.). (2022). *Ukrainian society in the war conditions 2022*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. Retrieved from: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografivse.pdf> [=Українське суспільство 2022]
- Hnatiuk, V. (2023). “History of migrant”: forms of data collection and ways of presenting them in scientific publications. [In Ukrainian]. *Political Studies*, 1, 123–143. [= Гнатюк 2023]
- Kalahin, Yu., Shanidze, O. (2023). Gender analysis of social practices of Ukrainian refugees. [In Ukrainian]. *Grani*, 3(26), 62–68. [= Калагін 2023]
- Khraban, T., Samoilenko, K. (2023). Representations of Servicewomen in the Ukrainian media during the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 2, 145–167. [=Храбан 2023]
- Kolodnyi, A., Fylypovych, L. (2023). Freedom of Religion in Ukraine: Challenges during the Russian-Ukrainian War. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 1, 111–130. [= Колодний 2023]
- Kryvda, N. (2022). War in Ukrainian culture: Missionaryness and networking in the structure of horizontal connections. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 3, 125–131. [=Кривда 2022]
- Kudrynska, A., Lapan, T., Khyrovych, O. (2022). Military issues: Sociological discourse. [In Ukrainian]. *Grani*, 5(25), 53–61. [=Кудринська 2022]
- Lapan, T., Khyrovych, O. (2023). “Social instinct” vs “national self-preservation” as a phenomenon of Ukrainian society during the current Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. *Grani*, 2(26), 25–30. [=Лалан 2023]
- Lapan, T., Khyrovych, O., Chernysh, N. (2022). The Russian-Ukrainian war: Theory and practice of sociological understanding. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 3, 28–51. [=Лалан 2022]
- Libanova, E., Pozniak, O., & Tsymbal, O. (2022). Scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of armed aggression of the Russian Federation. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 2(48), 37–57. [=Лібанова 2022]
- Makeev, S. (2023). Apologetics of culture as an apologetics of war: the case of Werner Sombart. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 42–55. [= Makeev 2023]
- Malysh, L. (2023). EU population’s perception of the war in Ukraine. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 10–23 [= Малиш 2023]
- Poliakova, S., Kohatko, Yu. (2023). Poverty of the Ukrainian pensioners: Pre-war situation and influence of the war. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 2(52), 92–109. [=Полякова 2023]
- Reut, A., Kohatko, Yu. (2022). Housing problem in Ukraine on the background of war 2022. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 3(49), 123–144. [=Рейт 2022]
- Rushchenko, I. (2022). The Great Exodus of the Ukrainian people (the phenomenon of displaced persons in 2022). [In Ukrainian]. *Ukrainskyi sotsium*, 2, 155–168. [=Рущенко 2022]
- Sliusar, L. (2023). The Ukrainian family in the conditions of war. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 2(52), 3–20. [=Слюсар 2023]
- Stehni, O. (2023). Anthropocentric paradigm of modern warfare. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 24–41. [= Стегній 2023]
- Sztompka, P. (2023). The bright side of a tragedy: on the unintended and unanticipated consequences of the barbaric aggression. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 6–9.
- Yermolenko, A. (2022). Resistance instead of negotiation. [In Ukrainian]. *Philosophical Thought*, 3, 59–63. [=Єрмоленко 2022]

Received 18.09.2023

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО

Про війну та суспільство у науковій періодиці України за умов повномасштабного вторгнення рф в Україну (2022–2023)

У статті викладено реферативний огляд найвагоміших тематичних публікацій у суспільствознавчих періодичних виданнях України з огляду на актуалізацію соціальних проблем, спричинених повномасштабним вторгненням рф в Україну, — зокрема вимушеної зовнішньої та внутрішньої міграції громадян України, а також пов'язаних з цією проблемою питань (демографічний та гендерний аналіз переміщених осіб, прогностичні оцінки та соціальні наслідки найбільшої за всю пострадянську історію міграції у порівняльній перспективі). Вперше приділено особливу увагу феноменології війни в соціологічному та філософському дискурсах, так само як стану і розвитку української соціології у воєнний та повоєнний періоди з урахуванням актуальності пошуку релевантних теоретичних і методологічних підходів, про що свідчать статті соціологів та філософів країни в академічних періодичних виданнях, як-от: «Український соціум», «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», «Демографія та соціальна економіка», «Політичні дослідження», «Філософська думка», «Грані».

У статті подано аналіз того, як тематично формувалися числа наукових часописів — не лише з погляду інтелектуальної рефлексії з боку суспільствознавства у критичний момент історії, а й як документальне віддзеркалення стану українського суспільства за часів екзистенційної кризи. Не всі редакції змогли впоратися з таким викликом та вчасно зреагувати на події воєнного стану; утім, більшість провідних видань стоїчно продовжували свою видавничу діяльність, у такий спосіб зуртовуючи наукову спільноту в доведенні свого бачення та розуміння воєнної теми до якнайширших професійних кіл і небайдужої громадськості. На особливу увагу заслуговує спеціальний випуск соціального моніторингу ІС НАН України під назвою «Українське суспільство в умовах війни. 2022». Це колективна монографія, що містить 38 авторських статей у семи розділах, де розглянуто різні аспекти суспільного життя за воєнного стану в термінах соціології надзвичайності, зокрема соціально-психологічні та соціально-економічні проблеми, соціоструктурні зміни, порівняльну соціальну динаміку довоєнного та воєнного часу, а також адаптаційні практики виживання та копінгу в кризовому соціумі.

Ключові слова: соціологія надзвичайності, феноменологія війни, вимушена міграція, практики виживання та копінгу

OLHA IVASHCHENKO

On the war and society in Ukrainian scholarly periodicals in conditions of Russia's full-scale invasion of Ukraine (2022–2023)

The paper presents a selected review of the most valuable thematic publications in Ukrainian journals for social sciences in view of the emergence and exacerbation of social problems owing to the Russian full-scale invasion of Ukraine, such as forced external and internal migration of Ukrainian citizens. A number of related issues are also taken into consideration, such as demographic and gender analysis of displaced persons, prognostic evaluations and social consequences of the greatest migration throughout the post-Soviet history in a comparative perspective. For the first time, special attention is given to the phenomenology of war in sociological and philosophical discourses, as well as to the state and development of Ukrainian sociology during and after the war — with regard to the importance of search for relevant theoretical and methodological approaches, which is shown in articles submitted by both leading and early-career sociologists and philosophers to academic periodicals such as “Ukrainian Society”, “Sociology: Theory, Methods, Marketing”, “Demography and Social Economy”, “Political Studies”, “Philosophical Thought” and “Grani” (“Facets”).

The paper analyses how the journal issues were prepared and thematically shaped — not only in regard to the intellectual reflection of social science at a critical moment in the country's history but also as a document “mirroring” the state of Ukrainian society in times of an existential crisis. Not all editorial boards were able to cope with such a challenge and promptly respond to the wartime events; however, the majority of leading scholarly periodicals stoically continued their publishing activities, thereby consolidating the research community and communicating their vision and understanding of military topics to broader professional circles and committed citizens. In this context, a special issue of social monitoring by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine deserves particular attention. The issue titled “Ukrainian society in wartime. 2022” is a collective monograph consisting of 38 original articles grouped into seven chapters, which consider various aspects of societal life in wartime in terms of the sociology of emergency, for example socio-psychological and socio-economic problems, socio-structural changes, comparative social dynamics before and during the war, as well as adaptive survival and coping strategies in the crisis-ridden society.

Keywords: *sociology of emergency, phenomenology of war, forced migration, survival and coping strategies*